

Ivan Illich

RAD U SENCI

anarhija/ blok 45
PORODIČNA BIBLIOTEKA

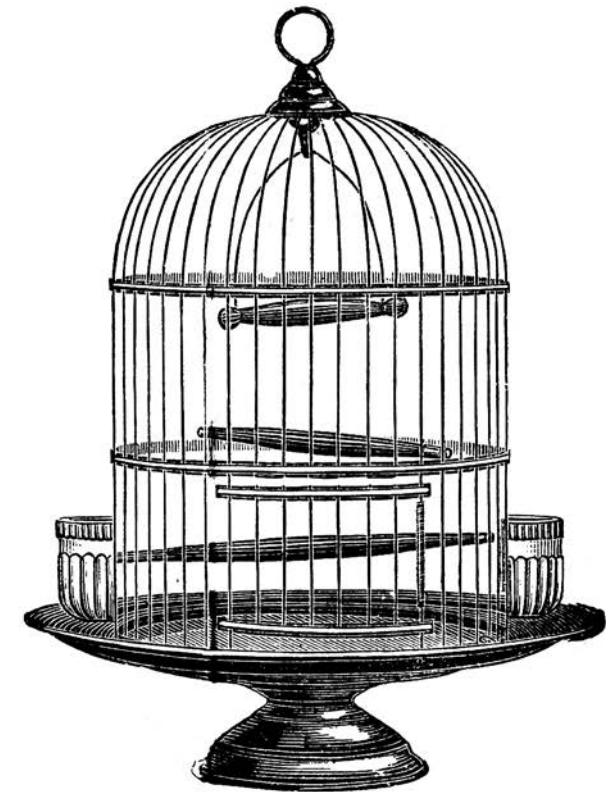
Ivan Illich
RAD U SENCI
1980.

„Schattenarbeit“, *Vom Recht auf Gemeinheit*, 1982. Eng., *Shadow Work*, Marion Boyars, London 1981. Preuzeto iz Ivan Ilić, *Pravo na zajedništvo*, IRO Rad, edicija Pečat, Beograd, 1985, str. 120–144.
Preveo Gligorije Ernjaković.

Scan, OCR i korekcije: anarhija/ blok 45, 2009 (2017).

<http://anarhija-blok45.net1zen.com>
aleksa.golijanin@gmail.com

ZAJEDNIČKA ARHIVA
<http://anarhisticka-biblioteka.net>

„Kao teolog znam da je mržnja smrtonosna, nezavisno od pakla. Govoriću stoga o paklenoj mržnji koja leži u osnovi industrijskog sistema...“ (Ivan Ilić)

Godine 1777. Akademija iz Šalona na Marni (Šalon an Šampanj, Châlons-en-Champagne) raspisala je nagradni konkurs na temu kako bi se prosjačenjem, koje je sve više uzimalo maha, moglo ovladati tako da bude na korist kruni, a opet i u interesu siromašnih. Nagrada je dodeljena eseju čije su uvodne rečenice glasile ovako: „Vekovima se tragalo za kamenom mudrosti. Mi smo ga pronašli. To je rad. Najamni rad je prirodni izvor blagostanja za siromašne.“

Ljudi koji su to tada pisali nisu, naravno, sami nikada živeli od rada svojih ruku – bili su to sveštenici ili humanisti, dakle, pripadnici vrlo visokog prosjačkog sloja. Svom sopstvenom duhovnom radu oni nikada ne bi pripisali tako čudesnu preobražavajuću moć (...) Ali, i za gospodu iz šalonske Akademije, kao i za one koji danas pišu o najamnom radu važe reči: ko piše o radu, o njegovoj vrednosti, njegovom dostojanstvu, o radu „kao izvoru radosti“ – piše uvek o radu koji *obavlja neko drugi*. (...)

Nagrađeni sastav iz 1777. godine značajan je i po tome što dokazuje da se politika prisiljavanja siromašnih na rad, još i tako pozno, u Francuskoj shvatala kao nešto novo. Do sredine XVIII veka osnovni princip organizacije francuskih domova za sirotinju bio je srednjovekovno-hrišćansko shvatanje da je obavezni rad kazna za greh ili zločin.

OSTALI PREVODI

Ivan Ilič, *Amicus mortis* (o umeću življenja i umeću umiranja),
anarhija/ blok 45, Porodična biblioteka, 2012.

Jedan pogled (Un certain regard, intervju, dokumentarni film), 1972.

Izbor tekstova i odlomaka (razno)

<http://anarhija-blok45.net1zen.com>

<http://anarhisticka-biblioteka.net/category/author/ivan-illich>

BIBLIOGRAFSKA NAPOMENA

Naslov originala: Ivan Illich, „Schattenarbeit“, *Vom Recht auf Gemeinheit*, 1982. Ista zbirka eseja, s nekim varijacijama, na engleskom govornom području je objavljena pod naslovom *Shadow Work* (Marion Boyars, London 1981). Glavna razlika između nemačke i engleske verzije, u ovom tekstu, jeste u tome što je nemačka verzija imala formu govora ili predavanja, s posebnim uvodom; ima i razlika u nekim formulacijama, koje verovatno potiču od samog Ilića, koji je priredio obe verzije, i onda verovatno usput menjao ponešto. Postojeći prevod Gligorija Ernjakovića (Ivan Ilić, *Pravo na zajedništvo*, Rad, Beograd, 1985) nastao je na osnovu nemačke verzije. Taj prevod je delimično korigovan i dopunjen u nekim detaljima (poslednje korekcije: 2017). (AG)

U protestantskoj Evropi i u nekim gradovima severne Italije, koji su rano bili industrijalizovani, ovo shvatanje je već sto godina ranije bilo napušteno. To jasno pokazuje pionirske metode holandskih sirotinjskih domova. Oni su bili lečilišta za isterivanje lenjosti, kao i za formiranje disciplinovane volje za rad (...) Decenijama je glavni zadatak one novouspostavljene naoružane birokratije, koja je kasnije nazvana policijom, bilo hvatanje prosjaka i njihovo smeštanje u ovakve ustanove. Nekoliko dana gladovanja i brižljivo odmerena dnevna porcija batina bili su prethodna priprema za obradu novopridošlih. Zatim je sledilo navikavanje na okretanje dolapa ili na turpijanje, na vezenje, pletenje ili pređenje za žene, u principu sve dotle dok od prosjaka ne postane radnik. U amsterdamskom sirotinjskom domu bio je predviđen čak i intenzivni tretman. Da bi se izlečili i najokoreliji neradnici, oni su bacani u jamu u kojoj je nivo vode stalno rastao, pa su se davljenja mogli spasiti samo ispumpavanjem vode od jutra do mraka. Po postavljenom cilju i kućnom redu, mada ne i po sadržaju rada, ovi radni domovi su začeci obaveznih škola. (...)

Ivan Illich, Cuernavaca, 1974.

pripisuju supsistenciji – supsistenciji koju ekonomski rast neminovno razara – iste one zbog kojih rast mora ići dalje. To sentimentalno sažaljenje transformiše supsistenciju u senku ekonomije. Ono izlazi na kraj s aparthejdom, koji se zasniva na suprotnosti između proizvodnje i potrošnje, tako što manipuliše nostalgijom za supsistencijom. Sentimentalno veličanje žrtava aparthejda – žena, pacijenata, crnaca, nepismenih, nerazvijenih, narkomana, autsajdera i proletera – pruža čoveku mogućnost da svečano protestuje protiv sile pred kojom se već kapituliralo. Takva sentimentalnost je nepoštenje kojeg se društvo, koje je izvršilo nasilje nad sredinom koja mu omogućava supsistenciju, ne može odreći. Takvo društvo je upućeno na uvek novo dijagnosticiranje onih koje mora zbrinjavati. A to pokroviteljsko nepoštenje omogućava predstavnicima potlačenih da teže ka moći za novo i dalje tlačenje.

Ivan Ilič, 1980.

tivnu dopunu. Biologija u industrijskom sistemu služi za to da jednoj ili drugoj dopuni pridoda individue.

Svako ko na *zaka*⁷ iz nekog gulaga gleda prvenstveno kao na roba, slep je za moto koji je samo jedan Hitler mogao ispisati nad ulazom u Aušvic: „Arbeit macht frei“. On nikad neće razumeti društvo u kojem je neplaćeni rad Jevrejina u logoru bio ceđen iz njega kao obavezan doprinos njegovom sopstvenom uništenju. Moderna ograda *aparthejda* nikada nije samo nečovečna ili ponižavajuća; ona uvek ima i jednu demonsku dimenziju. Ona se samo do izvesnog stepena može izraziti prozom. Da bismo je shvatili, moramo poslušati pesnika, kao što je Paul Celan: „... i oni kopaju grob u nebeskim visinama, oni kopaju i kopaju, tamo neće biti tesno“ (*Todesfuge*, „Fuga smrti“, 1948). Suptilniji oblici aparthejda mogu zamutiti naš pogled za *mysterium iniquitatis* (tajnu zla). To se manifestuje u nemačkom fašizmu iz prošlosti, kao i u ovom današnjem, južnoafričkom.

Industrijsko društvo se ne može odreći svojih žrtava. Žene XIX veka su zatvorene, razvlašćene, oštećene. Neizbežno, imale su poguban (*corrupting*, kaže En Daglas) uticaj na društvo u celini. One su ovom društvu pružale predmet *sentimentalnog* sažaljenja. Ugnjetavanje uvek prisiljava svoje žrtve na to da postanu kooperativni objekti ugnjetavanja stradanjem. Njihov uslov za običnu sreću je sentimentalno interesovanje za druge kojima treba pomoći, koji treba da budu spašeni ili oslobođeni. To je priča koju mi je ispričala Nadina Gordimer, ne o ženama, već o crncima. Pričala mi je o „varljivoj ležernosti kojom se pred neupućenima odlikuju ljudi naviknuti na uznemiravanje od strane policije“, o držanju kojim je opremila svoju glavnu junakinju, Burgerovu kćer. Za nju nema obične sreće, jer ona je bolesna. Bolest koju ona opisuje jeste gubitak upravo one sentimentalnosti na kojoj se danas zasniva obična sreća.

En Daglas je dobro opisala tu sentimentalnost u slučaju Amerike. To je kompleksan fenomen koji u industrijskim društvima čini supstrat ideologija i religija. To potvrđuje činjenica da su vrednosti koje se danas

⁷ Zatvorski žargon, iz Solženjicinovih dela: „zak“, od заключенный, „zaključan“, „pod ključem“, zatvorenik. (Prim. ured.)

Rad u senci

Fašizam je na proročki način oblikovao ono što čini egzistencijalnu osnovu svakog industrijskog sistema: onaj nužni društveni rascep, koji se u Južnoj Africi zove *apartheid*. „Arbeit macht frei“ (Rad oslobađa), stajalo je već iznad ulaza u Aušvic. Industrijski sistem ne može bez ljudi niže rase ili niže vrednosti (Untermenschen): bez njegovih Jevreja, žena ili crnaca. Ukoliko razmetljivije neka industrijska zemlja proklamuje laž da je državna politika u službi njenih sopstvenih ljudi niže vrednosti, utoliko će ta država biti samopouzdanija i stabilnija. Pozvali ste me da žigošem aparthejd u Južnoj Africi: od mene očekujete da, zaštićen imunitetom, zagrmim protiv Soveta,¹ jer tako i treba. Bez pakla kao što su gulag ili Aušvic, i bez njihovog ritualnog pominjanja, ne bismo mogli praktikovati onaj zlatom opervaženi aparthejd od kojeg živimo kao ljudi industrijskog društva. Kao teolog znam da je mržnja smrtonosna, nezavisno od pakla. Govoriću stoga o paklenoj mržnji koja leži u osnovi industrijskog sistema. Iskoristiću priliku koju mi pružate ovim pozivom u Južnu Afriku – a koja će vaša policija svakako pokušati da osujeti² – da prekršim jedan tabu: neću govoriti o paklu u fašizmu, već o paklenoj osnovi industrijskog sistema.

Kad sam počeo da skiciram ovo predavanje, na pisaćem stolu ležao je preda mnom roman Nadin Gordimer, *Burger's Daughter* (Nadine Gordimer, *Burgerova kći*, 1979). S retkom disciplinom, ova spisateljica prikazuje liberalnu aroganciju našega vremena, u besramnom, sjajnom ogledalu njene otadžbine, u policijskoj državi Južne Afrike. Njena junakinja pati od jedne „bolesti“: ona je, naime, „izgubila sposobnost da

¹ Soweto, veliko predgrađe Johanseburga, za vreme aparthejda crnački geto. (Prim. ured.)

² Ilič na kraju nije dobio vizu. (Prim. prev.)

ignoriše onaj osnovni preduslov zdravog, običnog života: patnju drugih ljudi“. Ta sposobnost, na koju se ovde misli, kvalitativno je nova – uprkos kugi, pljački i zlostavljanju, ona je ranijim generacijama bila nepoznata. Nagoveštaj te novovekovne sposobnosti, koja ide uz takozvano „zdravlje“ industrijskog čoveka, našao sam i kod En Daglas (Ann Douglas, *The Feminization of American Culture*, 1977). Ona govori o toj istoj bolesti kao o gubitku sentimentalnosti, čije nastajanje naziva „feminizacijom Amerike“. Ta sentimentalnost je ono što industrijskom čoveku omogućava da shvati da su vrednosti koje svako industrijsko društvo nemilosrdno razara, upravo one u čije se ime napredak, rast i proizvodnja oružja moraju nastaviti. Prema En Daglas, u industrijskom društvu nema nikakve kompenzacije za to nepoštenje. O njemu se u industrijskom društvu ne može otvoreno ni govoriti, jer prekršiti taj tabu znači razgoliti zajedničku osnovu svih ideala industrijskog doba. Međutim, oni koje taj gubitak sentimentalnosti pogađa, svesni su opšte prinude na aparthejd: onaj aparthejd koji leži u osnovi svakog privrednog sparivanja.³ Ovde ćemo govoriti o tome šta to znači.

Govoriću vam o tome zašto industrijski sistem ne može egzistirati bez aparthejda; zašto politička ekonomija ne može bez dijagnostičke degradacije većine – bez obzira na to da li se ta degradacija izražava u rodoslovu, školskom svedočanstvu, u istoriji bolesti ili u polu imena. A da bih dopro do korena ove tipično novovekovne diskriminacije, govoriću vam o „ljudskom“ radu. Naime, tek otkako se pojavio ideologem o polno neutralnoj, a to znači, istinski ljudskoj radnoj snazi, postala je mogućna i nužna sociobiološka podela rada, koja dolazi do izražaja u seksizmu ili rasizmu.

Da bih govorio o toj tabuisanoj podeli rada, izabrao sam kao svoju temu senku ekonomije, konkretnije, onaj skriveni deo rada. Pod radom u senci ne podrazumevam ni slabo plaćeni rad, niti nezaposlenost; pod radom u senci podrazumevam novovekovnu neplaćenu dopunu naj-

ski prosvetitelji u svojim godišnjacima obrazložili potrebu proučavanja životnih oblika, osećanja, shvatanja i materijalnih kultura siromašnih, dece i nepismenih. Oni su na način izdržavanja, svetkovine i proteste „plebejaca“ usmerili reflektore istorijske nauke, čiji su svetlosni snopovi ranije bili okrenuti samo moćnima, slavnima, njihovim podvizima i građevinama. Ali kao i ustaljena istorija dinastija, bitaka, trgovinskih puteva i zakona, tako je i nova istorija mentaliteta ipak ostala bespolna: ona je ostala istorija ljudi koju pišu istoričari, nekritički pretpostavljajući da je rad uvek bio *ljudski* rad.

Međutim, novija „ženska“ istorija neće više ćutke prelaziti preko toga. Većinom samo bojažljivo, često plačljivo, pa onda opet sa suzdržanom agresivnošću, čuju se glasovi koji govore o socijalnoj stvarnosti koja se ne uklapa u sliku sveta dosadašnje historiografije. Te nove tvrdnje mogu se shvatiti kao mostobrani ka istorijskoj ničijoj zemlji. Ovde se polnost otkriva kao najfundamentalnija istorijska kategorija uopšte. Ta ženska istorija, koja bi htela da bude nešto više od istorije čovečanstva s feminističkim predznakom, otkriva da se „uloga“ žene ostvaruje tek ekonomskom podelom polova – i da je rad u senci domaćice postao moguć tek kada je „žena“ utvrđena kao moguća uloga za čoveka. Ta vrsta ženske istorije otvara mogućnost da se piše istorija ekonomske polnosti – a ona se podudara sa istorijom novovekovne biološke diskriminacije, sociobiološkog seksizma i rasizma. U toj perspektivi, istorija domaćice postaje istorija sociološkog aparthejda.

Pokušaj da se ekonomsko izdvajanje žena ili crnaca shvati kao produžetak tradicionalnih oblika socijalne kontrole uzaludan je isto tako kao i pokušaj da se ono što mi danas nazivamo radom pronađe u društvima supstencije. Oba ova pokušaja služe istoj mistifikaciji. Ko hoće da ono što se danas čini ženama, preko ekonomije u kojoj se one treniraju kao manje vredne, tumači kao produženje patrijarhata i potiskivanja žena, taj prikriva i ulepšava nepravdu kao i vlada Južnoafričke Republike, koja veruje da o svom južnoafričkom zavičaju može govoriti po analogiji s naseljavanjem iz ranijih epoha. Kategorija izdvajanja koja pogađa kako žene tako i crnce, istorijski je nova. Pojam proizvodne snage logički iziskuje jednu neproduktivnu ili reproduk-

³ U engleskoj verziji, koju je takođe priredio Ilič, ova ideja je drugačije formulisana: „Međutim, oni koje taj gubitak sentimentalnosti pogađa, svesni su opšte prinude na aparthejd: na ovaj koji imamo sada, kao i na onaj koji ćemo imati posle revolucije.“ (Prim. ured.)

više nego drugde – sastoji se od muža i žene, na čijoj saradnji zapravo počiva celo društvo. Ovim privrednim sparivanjem, po jedna *femina domestica* spaja se s jednim *vir laborans* u nemoći koja se dopunjuje porobljavanjem. Posmatran tako, *homo oeconomicus* je hermafrodit koji je, u većini slučajeva, bojom kože, polom ili psihičkom nižom vrednošću, određen za rad u senci. Industrijska ekonomija postaje iz decenije u deceniju sve zavisnija od sposobnosti svoje ideologije da sve veći broj ljudi usmerava na rad u senci. U evropskim društvima jednostavno nema dovoljno žena i crnaca za rast kakav se želi. Ko će biti određen za rad u senci, to danas određuju uglavnom one društvene snage koje su ovlašćene za dijagnozu. Dijagnoza doslovno znači „razaznati jedno od drugog“, diskriminirati. Danas ta reč služi većinom za označavanje onog čina kojim jedna korporacija eksperata stvara klijente za one usluge nad kojima ima monopol. A ono što takvoj korporaciji daje mogućnost da stvara zavisnost od njenih usluga takođe je pogodno i da klijentu nametne odgovarajući rad u senci. Lekari i pedagozi su tipični primeri takvih paternalističkih, ekspertskih korporacija. Oni svojim klijentima nameću rad u senci u obliku potrošnje usluga i zato su plaćeni iz prihoda klijenata, bilo direktno, bilo posredno – preko poreza. Na taj način moderni terapeuti pomeraju za korak dalje model moderne porodice koja svoje pripadnike prisiljava na rad: stvaranje profesionalno kontrolisanog rada u senci, u oblasti učenja i lečenja, kao i samopomoći, sada je glavni posao preostalog najamnog rada. Oni koji su plaćeni da stvaraju rad u senci čine danas radničku elitu. Kao što je rad u kući samo najvidljiviji istureni deo rada u senci, tako je uključivanje domaćice u ginekološki plan samo najbesramniji izgovor za jednu modernu dijagnostiku koja obuhvata celo društvo. Šesnaest stupnjeva relativnog ponižavanja, na primer, koji definišu kategorije onih koji ispadaju iz sistema vaspitanja svaljuju na pleća nižih i viših kohorti društva nesrazmeran teret rada u senci i čine to uspešnije nego što je ikad mogla da učini diskriminacija prema polu ili prema rasi.

Otkriće rada u senci moglo bi se pokazati za istoričara isto toliko značajnim kao i jednu generaciju ranije učinjeno otkriće seljaka, plebsa i narodnih kultura kao subjekata istoriografije. Tada su slavni francu-

mnog rada. Toga ranije, prosto, nije bilo. Razume se, većina delatnosti bila je neplaćena – najamni rad je bio izuzetak. Međutim, odsustvo odgovarajuće naknade još tu nevolju nije činilo radom u senci. Muškarci i žene su u domaćinstvu zajedno stvarali ono na čemu se domaćinstvo držalo. Iz domaćinstva je ono što je tamo nastalo stiskano i ceđeno, i tako pretvarano u produkt. To dovijanje i dirinčenje za održanje života nije predmet moga istraživanja. Moje interesovanje je usmereno onome što se danas u domaćinstvu i drugde dešava, mora da se dešava – a ne plaća se. Moja tema je onaj rad koji je nužan – često za život neophodan – da bi se gotova roba uopšte učinila upotrebljivom u domaćinstvu. Te vrste rada nije moglo ni biti pre nego što je domaćinstvo, mesto gde se život održava, postalo dom kao mesto potrošnje; pre nego što je, dakle, život učinjen zavisnim od potrošnje robe. Taj novovekovni, neplaćeni i ekonomski nužan doprinos robnoj privredi, hoću jasno da razlučim od rada za golo održanje života (supsistencija), kao i od najamnog rada. Naime, ako dobro vidim, životni aparthejd u doba robe zasniva se na toj dvojakoj prirodi rada, koji stvara i revalorizuje robu.

Ta dopuna rada, koju nazivam rad u senci, obuhvata većinu kućnog rada koji žene obavljaju u svojim domovima i stanovima, aktivnosti koje su povezane s kupovinom, ispraćanje dece do školskih vrata, čekanje s njima u ambulanti i na igralištu, bubanje s decom pred ispit, pa i službeno trčkanje oca. Uz to idu stres prinudne potrošnje, rezignirano samopredavanje pedagozima i terapeutima, natezanje s birokratima – ne manje nego dreždanje pred semaforima – ukratko, većina svega što se uopšteno i olako etiketira kao porodični i privatni život.

U tradicionalnim kulturama rad u senci je isto tako marginalna pojava kao i najamni rad, i često ga je uopšte teško identifikovati. U industrijskom društvu on je već toliko rutina da ostaje bez imena. Eufemizmi ga bagatelizuju kao „zanimanje u slobodnom vremenu“, „delatnost oko potrošnje“, „volonterstvo“ ili „shopping“. Strogi tabui zabranjuju da se to neplaćeno, iznuđeno delanje u uskoj vezi s privređivanjem, tretira kao celovita svakodnevna stvarnost. Ono što tu mora raditi, ideologije objašnjavaju kao nužan deo reprodukcije radne snage i proizvodnih odnosa. A ono što se u industrijskom društvu – bilo to

na Istoku ili Zapadu – iznuda i ne plaća, ne sme se, izgleda, bez dodatnog atributa nazivati „radom“.

Da bismo razjasnili suštinu tog rada u senci, moramo izbeći dva zamjenjivanja. Rad u senci nije supsistencijalna delatnost – njegov neplaćeni učinak je pretpostavka za to da se najamnine mogu platiti. Rad u senci ne obezbeđuje održavanje domaćinstva, već valorizuje, neplaćeno, gotovu robu u upotrebno dobro. Prinuda da se on obavi jeste uslov pod kojim u društvu sa intenzivnom robnom proizvodnjom najamnine, za takozvanu „proizvodnju“ robe kojoj nedostaje vrednost, mogu uopšte da budu plaćene. Dok se čovek za najamni rad mora boriti, na rad u senci ga guraju okolnosti nezavisne od njega. Za najamni rad on se kvalifikuje, za rad u senci ga određuje dijagnoza. Vreme i muka, i s tim povezan gubitak dostojanstva, prihvataju se u službi nužne valorizacije robe bez ikakve novčane naknade. Danas, kad najamni rad ubrzano postaje izlišan, mikroprocesori mogu stvoriti sve manje vrednu robu za nezaposlene, koji su pod vidom moderne samopomoći sve više prinuđeni na rad u senci. Neplaćeno samodisciplinovanje radom u senci postaje tako za budući ekonomski rast važnije od najamnog rada. U razvijenim industrijskim ekonomijama ovi neplaćeni doprinosi privrednom rastu postali su socijalno mesto najraširenije, najnespornije i veoma ponižavajuće vrste diskriminacije. Rad u senci, ranije ni tako nazivan, niti tražen, predstavlja onu sferu u kojoj danas većina stanovništva u svakom industrijskom društvu, a najviše žene, trpi najmučniju diskriminaciju. Taj strukturalni aparthejd u „radu“, na kojem se temelji svaka industrijska egzistencija, ne sme se više ignorisati. Relativni teret rada u senci koji se danas tovari na leđa određenoj grupi stanovništva, mnogo je tačnija mera njene diskriminisanosti nego slabija plaćenost, relativna nezaposlenost ili prepreke za napredovanje kojima je izložena. Prema tome, za rad u senci je karakteristična nevolja sa suviše niskim prihodom, nevolja da se preživi u „porodici“, kao i da se omogući život koji odgovara njenim predstavama. Da bih prikazao prirodu rada u senci, izložiću njegovu istoriju, jer ga samo tako mogu opisati istovremeno „kao naličje i kao izvor najamnog rada“.

je novi čovek i građanin postao ekonomski *neutrum* oba pola, tako je i rad, u teorijskom pogledu, postao polno neutralni hermafrodit.

Za otkriće hermafroditске prirode modernog ekonomskog rada zahvalnost dugujemo istoričarkama ženskog roda. One nam daju izveštaj iz prve ruke iz tabora onih koji su u ratu protiv supsistencije pobede: izveštaj o onom besprimernom „radu“ koji se obavlja u senci moderne nacionalne privrede. Međutim, ta senka ne pokriva samo rad u kući, ona od pogleda ne zaklanja samo ekonomsku egzistenciju žene već i nešto više od toga. Ta senka je u toku ekonomskog razvoja nezadrživo postajala sve duža i šira, i uz to pokrivala i sve veći deo života muškaraca. Rad u kući je samo ona zona na koju je ta senka najpre pala. U industrijskom društvu u kojem je sa svakim danom nezaposlenih sve više ta senka će pokrivati sve veći deo egzistencije. Verovatno je da će domaćica ostati ikona te egzistencije u senci, slično kao što će muškarac u radnom kombinezonu i u eri mikroprocesora još dugo biti ikona „industrijskog radnika“. Međutim, ako se ta senovita polovina industrijske egzistencije proglašuje, kratkoće radi, kao rad žena, bila bi to peta i poslednja mistifikacija aparthejda industrijske ere. Ona bi ličnu realnost žene zauvek obeležila polnim karakterom koji je pronađen samo radi ekonomske kontrole. Zato uporno insistiram na upotrebi pojma „rad u senci“ za društvenu realnost čiji je prototip moderni rad u kući. Prinuda na taj rad u senci je sudbina „nezaposlenih“ u poznoindustrijskoj epohi, bez obzira na to koji je biološki pol u pitanju. A diskriminacija unutar rada u senci (a ne više „prirodna“ određenost za njega) predstavlja budući oblik izdvajanja žena i drugih građana koji su naučno dijagnosticirani kao ljudi niže vrste. Rad u senci i najamni rad nastali su zajedno. Oni jednako otuđuju, mada na sasvim različite načine ograničavaju delatnosti za neposredno održavanje. Gubitak običnih upotrebnih vrednosti prisiljava izdržavaoca porodice na najamni rad, a njegove najbliže na neplaćeni rad u kući radi dopune i poboljšanja sredstava za život dobijenih preko najamnine. Mogućnost ovog cepanja ljudske delatnosti na proizvodnju i potrošnju stvorena je prvobitno ekonomskim odvajanjem polova i učvršćena heteroseksualnim privrednim obrazovanjem male (uže) porodice. Porodica radnika – u „realnom socijalizmu“ čak

obuće, šivenje pokrivača, izrada tepiha, gajenje živine i povrća – sve se to radilo u sopstvenoj kući. Čak i kad je domaćinstvo prodajom poljoprivrednih proizvoda i dodatnom zaradom, koje su njegovi članovi, s vremena na vreme, zarađivali najamnim radom, možda i postizalo izvestan novčani prihod, tipično domaćinstvo u SAD je bilo pretežno samostalno. Kupovina i prodaja su, čak i ako bi tada novac prelazio iz ruke u ruku, obavljane na bazi proste razmene. Žene su isto kao i muškarci aktivno učestvovalе u obezbeđivanju kućne samostalnosti. Kada se išlo na „rad“, žene su često unosile u kuću isto koliko i muškarci. To ne znači da su najamnine žena bile izjednačene s najamnina muškaraca: žene su samo izuzetno, čak i u najamnom radu, obavljale iste poslove kao i muškarci. To samo znači da se naša današnja diskriminacija žena u najamnom radu i u radu u senci tada još nije mogla ni zamisliti. U celom svetu se razlika između najamnina za muškarce i žene u periodu od 1800–1880. uvećala, da bi zatim za ceo jedan vek, sve do danas, u suštini ostala nepromenjena. U ekonomskom pogledu, i u poređenju s narednim vekom, žene su u SAD, neposredno posle rata za nezavisnost, još uvek bile izjednačene s muškarcima. Oko 1810. godine, u SAD su 24 od svakih 25 metara vunene tkanine još uvek dolazila iz kućne proizvodnje. Ova slika se izmenila oko 1830, kad je komercijalno farmerstvo počelo da potiskuje farmu supsistencije, *homestead*. Život od najamnine odjednom je postao norma, a rad od prilike do prilike postao je znak siromaštva. Žena se, tokom samo jedne generacije, pretvorila iz voditeljice jednog pogona u čuvaru stana, gde se deca podižu dok ne odrastu toliko da mogu prihvatiti zaposlenje, gde se muž odmara i gde se njegov zarađeni novac troši: ako ne baš i realnost, to je bio uzor. En Daglas govori o političkom razvlašćenju (*disestablishment*) američke žene, koje je teklo uporedo s razvlašćenjem kolonijalnog klera. Čak je i pravo glasa ženama oduzeto tek tada. One su iščezle iz tradicionalnih zanimanja; kao babice zamenjene su muškim ginekolozima, a isključene su i iz novih zanimanja tipičnih za srednje slojeve. U tom istiskivanju žene iz političke ekonomije ogleđa se aparthejd na kojem se zasniva novi rad – rad industrijske ere. Kao što

„Rad“ i „posao“ („zaposlenje“) danas su ključne reči. Još pre sto godina, te reči nisu imale svoje sadašnje značenje. I jedna i druga su još i danas gotovo neprevodive na većinu evropskih jezika. Istina, ti jezici imaju reči za delatnosti koje iziskuju plaćanje; imaju izraze za učinke i usluge kojima odgovaraju podmićivanje, bakšiš, milostinja, porez ili plaćanje kamate. Ali, jedva da ijedna od tih reči pokriva ono što danas nazivamo „radom“. Već trideset godina indonežansko ministarstvo rada nastoji da u malajskom jeziku pribavi reči *bekerdja* monopol u označavanju proizvodnog rada. Sukarnu je izgledalo da je taj monopol jednog pojma neizostavan korak pri stvaranju domaće radničke klase. Među mnogim novinarima i sindikalnim vođama – o pripadnicima partijskog aparata da i ne govorimo – planeri jezika su našli revnosne saveznike. Međutim, narod se nije dao navesti na odricanje od svog diferenciranog rečnika. U njemu i dalje postoji prava reč za prijatnu ili ponižavajuću, tegobnu ili službenu delatnost – bila ona plaćena ili ne. I u Latinskoj Americi postoji dubok semantički jaz između onoga što činovnici, biskupi i partijski šefovi hoće da počastvuju rečju *trabajo* i onog što neki Hoze misli kada upotrebi tu reč. U Meksiku se pod *desempleado* još uvek podrazumeva badavadžija i besposličar na dobro plaćenom radnom mestu, a ne „nezaposleni“, kako ga označava ekonomista.

Da „proizvodni“ rad treba da ima dostojanstvo i da pričinjava radost, bilo je nekad isto tako nerazumljivo kao i pravo na rad i na sticanje obrazovanja koje kvalifikuje za rad. Za Grke i Rimljane rad je bio ono što se činilo rukama po naređenju ili što je bilo povezano s trgovinom i bilo prepušteno robovima ili pripadnicima najnižih društvenih slojeva. U Sredozemlju su samo Jevreji razvili besklasni radni etos, koji je živeo sve do ranog hrišćanstva: „Ko ne radi, ne treba ni da jede“. Ta bodrilačka poruka egalitarnog pozivanja na rad nije nadživela pokršćavanje elite pod Konstantinom: svešteničko i aristokratsko preziranje rada postalo je pravilo u hrišćanstvu. Samo su zapadni kaluđeri, naročito iz reda benediktinaca, pokušali da *labor* shvate kao slobodni poziv hrišćana na savršenstvo. Ali, i u samostanima Zapada kaluđeri su – s izuzetkom kratkotrajnih talasa reforme – zapovest svoga osnivača, *ora et labora* (*molitva i rad*), tumačili kao poziv da se laička braća i seljaci nadziru

pri radu, a božje delo obavlja u molitvi. U svakom slučaju, ni Grci ni Rimljani, kao ni srednji vek, nisu imali reč koja makar približno odgovara našim rečima „rad“ ili „zaposlenje“.

Ono što se danas naziva „radom“, naime najamni rad, bilo je tokom celog srednjeg veka obeležje bede. Stajalo je u direktnoj suprotnosti s najmanje tri druga oblika svakodnevnog dirinčenja: s radom u kući, zanatskim radom i prosjačenjem. U principu, društvo XII veka je svakome određivalo njegovo mesto: njegov strukturni model isključivao je nezaposlenost, kao i totalnu zavisnost od najamnog rada. Ako je neko morao da živi od najamnog rada – ne povremeno ili delimično, kao mnogi kalfa koji živi s drugim članovima domaćinstva, već od najamnog rada kao isključivog izvora održavanja – tada on nije bio samo siromašan, već je živio u krajnjoj bedi. Slično kao napuštena udovica ili siročić, bio je izvan zajednice i zavisn od javne potpore.

U septembru 1330. umro je u Firenci jedan bogat trgovac suknom koji je svoje imanje ostavio nevoljnicima. O tom zaveštanju trebalo je da se stara esnaf tkača. Firenca je u to vreme bila mnogo ispred ostale Evrope: bila je ne samo trgovinski centar već i jedno od prvih mesta rane industrijske proizvodnje tkanina. Nađeno je sedamnaest hiljada ljudi dovoljno bednih da su mogli polagati pravo na novčanu pomoć. Oko ponoći oni su bili zatvoreni u crkve, pa onda jedan po jedan puštani da bi primili svoj deo. Kako su ovi bednici izabrani? To znamo jer su nam bili dostupni akti o dobrotvornoj delatnosti esnafa. Poznate su nam kategorije prema kojima je beda merena: siročad, udovice i glave porodice koji su morali živeti isključivo od najamnog rada i koji su plaćali kiriju za krov nad glavom. Primoranost da se sve životne potrebe pokrivaju sredstvima dobijenim za najamni rad, bila je znak krajnje bede do kraja jednog razdoblja, u kojem je siromaštvo u prvom redu značilo vrednosno držanje, a ne ekonomski status. U razvijenom srednjem veku stajao je *pauper*, bednik, nasuprot *potensu*, moćniku, a ne *divesu*, bogatašu. Do poznog XII veka reč „siromaštvo“ je označavala neposredno unutrašnji stav prema prolaznim stvarima, a ne oskudevanje u onome što je nužno za opstanak. Prinudenost da se sopstveni život održava najamnim radom bila je beleg poraženih i izgubljenih, kao i onih koji nisu bili

drama izvlače korist iz ovog nereda fabrikujući simptome i iznoseći na tržište nove terapije. Neke od njih istražuju kućni život žena trećeg sveta i upoređuju ga sa životom u *campo* ili *kampung*. Druge istražuju hobi koji je za žene pronađen u gradskim četvrtima, klinikama i političkim partijama: volonterstvo.

Ove novatorke, koje utiru nove puteve i koje se usuđuju da industrijsko društvo posmatraju s njegove tamne i prljave donje strane, osvetljavaju i seciraju oblike ugnjetavanja koji su dosad bili prikriveni. Ono što one saopštavaju nije u skladu s pomodnim „izmima“ i „ologijama“. Pošto one posledice industrijalizacije ne posmatraju odozgo, njihovi nalazi su nešto sasvim drukčiji od vrhunaca napretka o kojima pesme pevaju menadžeri, nešto drukčije i od nizina koje određuju proletersku perspektivu i nešto drukčije nego što je socijalna istorija ideologa. To nekonvencionalno žensko istraživanje razbija dvostruki, naučno-politički tabu – senku koja prikriva sijamsko-blizanačku prirodu industrijskog rada, kao i zabranu traganja za novim pojmovima da bi se taj rad opisao.

Drukčije od sifražetkinja socijalnih nauka, koje su opsednute napretkom, za koji je njima „na nepravedan način“ put zatvoren, istoričarke ženske intimne sfere otkrivaju da je kućni rad *sui generis*. One nalaze širenje jedne nove egzistencije u senci između 1780. i 1860. godine – u raznim zemljama i u raznim ritmovima. One izveštavaju o novom životu čije frustracije nisu manje bolne zato što se ponekad pokrivaju veštačkom pozlatom. One opisuju kako se ovaj rad *sui generis* izvezio van granica Evrope zajedno s najamnim radom. Tako dolaze do zaključka da se svuda gde su žene na tržištu rada bile rangirane ispod muškaraca, njihov rad, ukoliko je bio neplaćen, iz osnova izmenio. Uporedo s najamnim radom druge klase, koji je za žene bio organizovan najpre za šivaćom, pa onda za pisaćom mašinom i najzad kraj telefona, pojavljivalo se i zatvaranje u neplaćenu radnu kuću.

Ovaj potpuni preobražaj kućnog rada postaje jasan naročito u Sjedinjenim Američkim Državama, jer je tamo ostvaren tako neposredno. Oko 1810. godine, uobičajena proizvodna jedinica u Novoj Engleskoj, još uvek je bilo seosko domaćinstvo. Proizvodnja i konzerviranje životnih namirnica, livenje sveća, kuvanje sapuna, predenje, tkanje, izrada

da je rad žena „neproduktivan“, a ipak glavni izvor „tajne prvobitne akumulacije“ – protivrečnost koja je zapanjivala i Marksa. Na svoje marksističke naočare one dodaju feminističke naočnjake. One su udale kućnog cvrčka za patrijarha koji zarađuje najamninu i koji, po njihovom mišljenju, iskorišćava svoju ženu isto onako kao njegov poslodavac njega. Tako se zavera klasnih neprijatelja nastala u. XIX veku u službi rasta, pojačava ratom polova u svakoj porodici. Čini se, međutim, da one nisu primetile da nova definicija ženske prirode, posle francuske revolucije, ide ruku pod ruku sa odgovarajućom novom definicijom muške prirode. U ovoj borbi sada više nije reč o jednakosti apstraktnih polova, niti o tome ko zaista nosi pantalone. Mada njihova ženski orijentisana perspektiva pruža novi uvid u dosad skrivene realitete, njihov specifični angažman odgovara onima koji zamagljuje ključno pitanje: naime, on zamagljuje činjenicu da se moderne žene osakaćuju time što su prinuđene na rintanje, koje ne samo što je u ekonomskom pogledu nenagrađeno već je i u pogledu supstencije besplodno.

Svođenje rada u senci na „ženski rad“ i „rad u kući“ jeste četvrta maska kojom se on iskrivljuje i prikriva, upravo na štetu žena. Trebalo bi, ipak, da je jasno sledeće: u sadašnjem stadijumu industrijskog sistema, prisiljavanje na rad u senci raste već i stoga što volumen najamnog rada opada. Rad u senci, koji je već sredinom XX veka izgubio svoj polno specifičan karakter, sada postaje polno neutralan, kao i najamni rad. I kao što je polno specifična diskriminacija u najamnog radu postajala utoliko više ponižavajuća ukoliko su, u načelu, svaki najamni rad, svako radno mesto postajali jednako dostupni muškarcima i ženama, tako i istinska diskriminacija u radu u senci od sredstva za izdvajanje žena postaje novo mesto potčinjavanja.

Međutim, nedavno su neke istoričarke ženskog roda iskoračile iz okvira konvencionalnih kategorija i metoda. One odbijaju da svoju temu vide odozgo kroz profesionalne naočare, već je radije posmatraju odozdo, „ispod linije pojasa“. One proučavaju pitanja kao što su rađanje, dojenje, čišćenje kuće, prostitucija, silovanje, prljavo rublje i jezik, menopauza, materinska ljubav, detinjstvo, abortus. One otkrivaju kako ginekolozi, arhitekta, farmaceuti i njihove kolege na istorijskim kate-

toliko bedni da bi bili uračunati u ogromnu masu bogalja, hodočasnika, maloumnika, prosjaka, beskućnika, prognanika i skitnica, koji su – nasuprot moćnicima i njihovim malobrojnim slugama – sačinjavali svet siromašnih. Zavisnost od najamnog rada bila je priznanje da „radnik“ nije imao ni dom, za čije bi izdržavanje svojim životom doprinosio, niti neko drugo mesto u tkivu društva, koje bi mu davalo pravo da priđe tuđoj trpezi, da računa na nečije gostoprimstvo ili na milostinju.

Da bih objasnio pravo na prosjačenje, neka mi bude dopušteno da navedem jedan govor Raterijeja iz Verone,⁴ održan skoro pola milenijuma pre firentinskog primera. Govor je održan 834. godine⁵ i predstavlja opomenu na prava i dužnosti prosjaka.

„Žalite se na svoju slabost. Radije zahvalite bogu, ne žalite se i molite se za one koji vas drže u životu. A vi koji ste povrh toga još i zdravi, žalite se na teret vaše velike svojte. Pa uzdržite se od svoje žene, ali ne bez njenog pristanka, i mahnite malo rukama da biste mogli sebe i druge izdržavati. Kažete da ne možete to. A vi onda cmizdrite nad svojom sopstvenom slabošću koja vam je teret. Prosite bez navaljivanja za ono što je nužno, uzdržite se od svega onog što je suvišno... Posećujte bolesne, nađite se kraj umirućih i kupajte umrle.“

Raterije ovde govori o pravu na prošnju, koje hiljadu godina nikad nije napadano.

Zaziranja od najamnog rada ima još i danas, samo što robnom jeziku novog veka nedostaju reči da tom raspoloženju daju pravi izraz. U jednom pismu koje sam primio od Migela, dvadeset trogodišnjeg Meksikanca, dolazi do izražaja čuđenje ljudima koji su potpuno predati najamnog radu. Migel je sin udovice koja je podigla već četvoro dece. Stalno je živela od prodaje sopstvenog povrća na tržnici. Pored svoje dece uvek je hranila još ponekog ko bi kod nje našao utočište. Migel mi je pisao iz Nemačke, gde je godinu dana bio gost jednog učitelja, koji je svoju staru kuću proširio jednom gostinskom sobom. Migela je pozvao

⁴ Raterius iz Verone (c. 887, 890–974), teolog nemirna duha, propovedao hrišćanstvo, veoma često blisko jeresi. Jedno vreme biskup Verone. (Prim. prev.)

⁵ Omaška, verovatno 934, s obzirom na Raterijeovu godinu rođenja (negde između 878. i 890). (Prim. ured.)

da bi mu omogućio obrazovanje za tehničkog fotografa: Migel bi želeo da jednom dokumentira tradicionalnu tehniku tkanja. Neometan školskom nastavom jezika, Migel je brzo naučio nemački. Ali, teško mu je bilo, kako je pisao, da ljude i razume. Istina, njegov domaćin, koga je mogao da razume, ponašao se kao *todo un senior* („kao pravi gospodin“). Međutim, većina Nemaca s veoma mnogo novca, kako je rekao, ponašaju se kao ljudi koji trpe oskudicu.

„Niko ne pomaže. Niko nema mesta za druge u svom domaćinstvu. U najboljem slučaju, pomoć ovde znači osnivanje neke službe koja treba da se brine o nevoljnima.“ Migelov komentar je nesumnjivo tipičan odjek iz prošlih milenijuma. Ljudi koji žive od nadnice nemoćni su u odnosu prema drugima; za održanje svog sopstvenog života oni mogu da učine isto tako malo kao i za život drugih.

Za većinu ljudi u Evropi socijalni rang najamnog rada se preokrenuo u svoju suprotnost već između XVII i XVIII veka. Tek postepeno najamnina se menjala iz znaka oskudice u pravo. Još sporije se kretala od nužne dopune za obezbeđenje opstanka ka sredstvu za podmirenje svih životnih potreba. Ideja da bi totalna zavisnost od najamnog rada mogla ukinuti bedu ili čak obogatiti radnika, bila je pre francuske revolucije gotovo nezamisliva.

Godine 1777. Akademija iz Šalona na Marni (Šalon an Šampanj, Châlons-en-Champagne) raspisala je nagradni konkurs na temu kako bi se prosjačenjem, koje je sve više uzimalo maha, moglo ovladati tako da bude na korist kruni, a opet i u interesu siromašnih. Nagrada je dodeljena eseju čije su uvodne rečenice glasile ovako: „Vekovima se tragalo za kamenom mudrosti. Mi smo ga pronašli. To je rad. Najamni rad je prirodni izvor blagostanja za siromašne.“

Ljudi koji su to tada pisali nisu, naravno, sami nikada živeli od rada svojih ruku – bili su to sveštenici ili humanisti, dakle, pripadnici vrlo visokog prosjačkog sloja. Svom sopstvenom duhovnom radu oni nikada ne bi pripisali tako čudesnu preobražavajuću moć: oni su bili duhovnici ili naučnici, imali su, dakle, pravo da dođu do visokih prihoda ili da ih iznude. Oni još nisu bili moderni akademici koji bi se smatrali „duhovnim radnicima“, nagrađenim za svoju duhovnu produktivnost. Ali, i za

što radi većina ljudi, u većini društava najveći deo vremena – to jest na supsistencijalne delatnosti. Zatim je označavala i aktivnosti koje su u poznom XIX veku, na primer kod Marksa, još važile kao neproduktivni najamni rad, kao što je rad učitelja ili socijalnog radnika. Socijalna reprodukcija obuhvata dalje većinu onoga što danas svi ljudi rade u svom stanu i oko njega. Etiketa „reprodukcija“ osujećuje svaki pokušaj da se shvati razlika između fundamentalnog, životno važnog doprinosa žene supsistencijalnoj ekonomiji i njenog neplaćenog angažovanja za reprodukciju industrijskog rada – *neproduktivne žene se, bez daljega, upisuju u rubriku „reprodukcija“ (kurziv I. I.)*.

Treći trik, kojim se rad u senci maskira, jeste primena ekonomskih kriterijuma na aktivnosti koje se nalaze izvan sfere monetarnog tržišta. Sve neplaćene delatnosti se stapaju u takozvani „neformalni sektor“. Dok su stari ekonomisti svoju teoriju zasnivali na banalnoj istini da svaka potrošnja robe implicira zadovoljenje neke potrebe, novi ekonomisti idu korak dalje: za njih je svaka ljudska odluka dokaz jednog zadovoljavajućeg izbora. Tako ovi „čikaški momci“ izrađuju ekonomske modele za zločin, dokolicu, učenje, plodnost, diskriminaciju i izbornu ponašanje. Ni brak ne ostaje pošteđen od toga. Geri S. Beker (Gary S. Becker), na primer, polazi od pretpostavke uravnoteženog tržišta seksualnih polova i iz toga izvodi obrasce koji opisuju „podelu *outputa* između partnera“.⁶ Drugi izračunavaju vrednost koju domaćica dodaje jednoj večeri uz televizijski program svojim nebrojenim delatnostima izbora, podgrevanja i serviranja.

Ova treća maska dopušta da se rad u senci prikaže kao onaj oblik ekonomske produkcije koji nije dovoljno racionalno i produktivno uobličeno da bi mogao polagati pravo na novčanu naknadu. Ono što većina žena radi nije vredno naknade – čak ni kada to čini muškarac.

Četvrtu masku radu u senci navlače feministkinje. Znaju one da je to težak rad. One negoduju i praskaju što je on neplaćen. Drukčije od većine ekonomista one procenjuju da je ukupan iznos izgubljenih najamnina veoma visok, a ne beznačajan. Uz to, neke od njih veruju

⁶ Becker, Gary S. 1974. „A Theory of Marriage: Part II“, *Journal of Political Economy* 82: 511–526. (Prim. ured.)

muškarcu dozvoljava da na radnom mestu bere plodove. Četiri moderne nauke kao da potvrđuju ovu pretpostavku. Etnolozi opisuju ženke majmuna kao domačice koje čuvaju gnezdo, dok mužjaci na drveću idu u lov. Iz projekcije čovekove porodične uloge na majmune oni izvlače zaključak da je čuvanje gnezda polno specifična uloga ženke, dok je pravi rad, to jest osvajanje oskudnih resursa, zadatak mužjaka. Mit o snažnom lovcu definiše se zatim kao transkulturna konstanta, kao fundament ponašanja humanoida, izveden iz bilo kojeg biološkog supstrata viših sisara. Antropološki istraživači porodice ne mogu da odole iskušenju da kod divljaka ponovo otkrivaju svojstva sopstvenih roditelja i da obeležja stanova, u kojima su sami odrasli, nalaze u šatorima, kolibama i pećinama. Iz desetina i desetina kultura prikupljaju dokaze za to da su žene oduvek bile hendikepirane u društvu, da su podesnije za okopavanje vrta nego za lov, da su stalno bile čuvarice kuće. Sociolozi, kao Talkot Parsons (Talcott Parsons), polaze od funkcija porodice, kako je oni proučavaju i u svetlosti polnih uloga u porodici posmatraju sve ostale strukture društva. Najzad, sociolozi, kako na desnici, tako i na levljici, dodaju nov premaz starom prosvetiteljskom mitu, koji ponašanje žene vidi samo kao prilagođavanje muškarcu.

Ono što je svim tim teorijama zajedničko jeste principijelno nerazlikovanje polno specifične podele zadataka, koja je karakteristična za svaku kulturu, od jednokratnog, modernog ekonomskog razdora u ideologiji rada XIX veka koja postulira ranije nepoznat aparthejd među teorijski ravnopravnim „ljudima“: on, uglavnom proizvođač; ona, uglavnom ograničena na privatnu i domaću sferu. Ovo ekonomsko razlikovanje polnih uloga bilo je nemoguće pod uslovima supstencije. Ono iskorišćava jednu mistifikovanu tradiciju da bi, *definišući ono što žene čine kao ne-rad (kurziv I. I.)*, opravdalo sve veću razliku između potrošnje i proizvodnje.

Druga maska rada u senci zamenjuje ovaj rad „socijalnom reprodukcijom“. Ta sintagma predstavlja nesrećan pojam kojim se, počevši od Marksa, označava mešavina aktivnosti koje ne spadaju u radnu ideologiju, ali koje, ipak, neko mora da obavlja – na primer vođenje kuće za najamnog radnika. Ona se bez razmišljanja primenjivala na sve ono

gospodu iz šalonske Akademije, kao i za one koji danas pišu o najamnog radu važe reči: *ko piše o radu, o njegovoj vrednosti, njegovom dostojanstvu, o radu „kao izvoru radosti“ – piše uvek o radu koji obavlja neko drugi.*

U stavu da rad poseduje snagu da bezvredno pretvori u vrednost, svakako se ogleda uticaj hermetičkih i alhemičarskih ideja na predrevolucionarne socijalne teorije. Rad nam se preporučuje kao kamen mudrosti, kao lek za sve, magični eliksir; čega se on dotakne, to se pretvara u zlato. Radom se priroda pretvara u plativu robu. Ova tajanstvena moć rada da prirodu pretvara u vrednosti preuzima se, u principu neizmenjena, u političku ekonomiju, jedino se prenaučna veza s alhemijom zamenjuje marksističkim koketiranjem s naučnim rečnikom hemije.

Nagrađeni sastav iz 1777. godine značajan je i po tome što dokazuje da se politika prisiljavanja siromašnih na rad, još i tako pozno, u Francuskoj shvatala kao nešto novo. Do sredine XVIII veka osnovni princip organizacije francuskih domova za sirotinju bio je srednjovekovno-hrišćansko shvatanje da je obavezni rad kazna za greh ili zločin. U protestantskoj Evropi i u nekim gradovima severne Italije, koji su rano bili industrijalizovani, ovo shvatanje je već sto godina ranije bilo napušteno. To jasno pokazuju pionirske metode holandskih sirotinjskih domova. Oni su bili lečilišta za isterivanje lenjosti, kao i za formiranje disciplinovane volje za rad. Njihova namena je bila da od prosjaka, siročadi i bludnica načine upotrebljive i produktivne radnike. Radni domovi ove vrste bili su direktna suprotnost srednjovekovnih manastirskih konačišta: to nisu više azili već mesta za prevaspitavanje onih koje je policija tamo uputila. Decenijama je glavni zadatak one novouspostavljene naoružane birokratije, koja je kasnije nazvana policijom, bilo hvatanje prosjaka i njihovo smeštanje u ovakve ustanove. Nekoliko dana gladovanja i brižljivo odmerena dnevna porcija batina bili su prethodna priprema za obradu novopridošlih. Zatim je sledilo navikavanje na okretanje dolapa ili na turpijanje, na vezenje, pletenje ili pređenje za žene, u principu sve dotle dok od prosjaka ne postane radnik. U amsterdamskom sirotinjskom domu bio je predviđen čak i intenzivni tretman. Da bi se izlečili i najokoreliji neradnici, oni su bacani u jamu u kojoj je nivo vode stalno rastao, pa su se davljenja mogli

spasiti samo ispumpavanjem vode od jutra do mraka. Po postavljenom cilju i kućnom redu, mada ne i po sadržaju rada, ovi radni domovi su začeci obaveznih škola.

Alhemičarski projekat da se muškarci i žene pretvore u produktivne radnike nije nalazio odjeka odozdo sve do duboko u XIX vek. Rat protiv narodne kulture i supsistencije razorio je, u ime nove nacionalne države, fino ispletenu mrežu privređivanja za održanje života, zajednički pašnjaci i drugi oblici zajedničkog korišćenja dobara brutalno su uništeni – ali do obrazovanja proletarijata nije došlo sve do XIX veka. Istoričari sve više govore o jednoj plebejskoj javnosti koja je karakteristična za prelaz od narodne kulture na anonimno masovno društvo. I ovi plebejci su pravili rusvaj. Dizali su bune da bi odbranili svoje pravo učestvovanja u utvrđivanju cena žita i kvaliteta hleba, pravi ustanak su digli protiv dužničkog ropstva. Nemiri u XVII i naročito u XVIII veku od Engleske do Pruske, bili su uglavnom vid otpora protiv prinudnog rada. Po tome su se ti meteži razlikovali od seljačkih ustanaka, kao i od kasnijih štrajkova. Protoindustrijska plebejska rulja brani ono što je E. P. Tompson (E. P. Thompson) nazvao njenom „moralnom ekonomijom“. Ona ustaje protiv napada na društvene osnove te ekonomije: protiv gubitka zemljišnih zajednica saterivanjem ovaca u torove, kao i protiv prinude na rad saterivanjem prosjaka u posebne domove.

Kako je iz ovog buntovnog puka nastao proletarijat koji štrajkuje? Kako je najzad ostvareno ono na čemu su se slomili zakoni o sirotinji i radni domovi? Šta je, etnološki i antropološki, bio onaj događaj preko kojeg je najamni rad, iz nerazumljivog zahteva nove države, postao pravo građanina? U suštini, bila je to nova podela rada prema polu do koje je došlo u XIX veku, podela na produktivnu i neproduktivnu delatnost – i s tim povezano iseljavanje rada iz doma i zatvaranje žene u kuću, u domen rada u senci. Jedno besprimerno ekonomsko odvajanje polova, besprimerno ekonomiziranje porodice, kao sprege najamnog rada i rada u senci, kao i besprimerna protivrečnost između domaće i javne sfere, učinili su da aparthejd najamnog rada i rada u senci postane osnov opstanka. Zatvaranjem domaće u neproduktivni domen rada u senci, postiglo se ono što se nije moglo postići zatvaranjem ovaca ili prosjaka.

Politička ekonomija je otkrila bespolnu radnu snagu svojstvenu uglavnom muškarcima, a ginekologija otkriva „ženskost“ žene, koja je po njenom glavnom pozivu suđeno da bude materica društva. Muškarac je izvučen iz domaćinstva, jer „rad“ tamo nije bio dovoljno produktivan, a ženu je zatvorio tamo kao u kavez, jer je raniji način održavanja života razbijen. Radna teorija vrednosti prikazuje radnu snagu muškarca kao katalizatora novca, dok ženu, vezanu za kuću, degradira u ekonomski zavisnu i, kao nikad ranije, neproduktivnu domaćicu. Ona je sada postala lepa svojina i verna potpora muškarcu, kojoj je za njen ljubavni rad potreban zaklon doma.

Rat protiv supsistencije, mogao je računati na masovnu podršku samo onda ako se plebejski ološ pretvori u radničku klasu koja je sklona urednom životu i koja se sastoji od ekonomski odvojenih muškaraca i žena. Kao član te klase muškarac se ponovo našao u zaveri sa svojim poslodavcem – obojica su bili jednako zainteresovani za ekonomsku ekspanziju i za potiskivanje supsistencije. Ipak je ova principijelna saglasnost između kapitala i rada, nasuprot supsistenciji, mistifikovana ritualom klasne borbe. Istovremeno je muškarac kao glava porodice postajao sve zavisniji od najamnine; on je bio prinuđen da sebe vidi kao opterećena nosioca svega legitimnog rada u društvu, pod stalnim pritiskom neproduktivne žene. Sada su u porodici i posredstvom nje sastavljena dva komplementarna oblika industrijskog rada: najamni rad i rad u senci. Muškarac i žena, oboje efektivno otuđeni od neposrednog rada za izdržavanje, postali su jedno drugom motiv za profilersko iskorišćavanje od preduzimača i za investiranje u kapitalna dobra. U XX veku, u sve većoj meri, višak vrednosti počinje da se ulaže u druge segmente, a ne samo u takozvana sredstva za proizvodnju. Sam rad u senci postao je predmet sve krupnijeg ulaganja. U investiranju u kuću, garažu i kuhinju ogleđa se iščezavanje onog oblika domaćinstva koji je usmeren na neposredno izdržavanje; to je i znak sve većeg monopola rada u senci. Međutim, taj rad u senci stalno se mistifikovao. Četiri takve mistifikacije su i danas na delu.

Prva se maskira pozivanjem na biologiju. Ona predstavlja ograničenost žene na ulogu majke-domaće, kao univerzalnih i nužan uslov koji